

УДК 94: [316.423.3::63:338.43.02(477.4/.5)«19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2022-2-91-104

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА «ПРОГРАМА» СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: КУЛЬТУРНО-ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ, ФОРМА ІСНУВАННЯ І ЗМІСТ (початок ХХ ст.)

Серед підходів до пояснення революційних подій початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні – концепція селянської революції. Представлена стаття у межах цієї концепції розкриває історико-культурну основу бачення українським селянством соціально-економічного буття та формування селянської версії господарського ладу, що склали своєрідну «програму» селянської революції.

Програмні засади селянської революції початку ХХ ст. виникли внаслідок стихійної мобілізації в історичній пам'яті селянства соціального досвіду, пов'язаного із забезпеченням життєдіяльності та традиційними правовими нормами. «Програма» селянської революції підтримувалася всіма прошарками селянства і включала переконання щодо селянського права на землю, обґрунтування моральності своїх претензій та уявлення про справедливий розподіл поміщицького майна і силові засоби досягнення останнього. Об'єктивною основою утвердження таких переконань на початку ХХ ст. виступала неможливість поліпшення свого становища, крім як за рахунок збільшення площ землекористування. «Програма» революції передбачала задоволення продовольчих потреб селянства на основі традиційного господарювання, була об'єктивно спрямована на збереження селянина як самостійного суб'єкта господарської діяльності, і потенційно відкривала йому шлях до модернізації і товарного виробництва.

Ключові слова: селянство, селянська революція, програма, Наддніпрянська Україна, початок ХХ ст.

Аналіз стану розробки питання та постановка проблеми. В останні десятиліття серед підходів до пояснення революційних подій початку ХХ ст. проявила себе концепція селянської революції. Сутність концепції полягає у баченні політичної поведінки селянства впродовж 1902–1922 рр., чи навіть першої третини ХХ ст., як революційно спрямованої і водночас автономної, самодіяльної і невіддільної контролю інших соціальних верств та політичних партій. Разом з тим, постала й проблема причин, характеру, ідеології, а також існування цілей і програми цієї революції. Серед прихильників концепції селянської революції практикуються наступні підходи до вказаної проблеми. Російські історики наполягають на устремлінні селянства до ліквідації поміщицьких володінь та приватної власності на землю, передачі поміщицької землі селянам і перерозподілі її за зрівняльним принципом. При цьому завдання революції трактується як такі, що вирости у самій хліборобській верстві [1–4]. Так, автор концепції селянської революції 1902–1922 рр. В.П.Данилов зазначав: «Сенс цієї самої масової, істинно народної революції полягав у проведенні широких демократичних перетворень, але головне – у ліквідації поміщицького землеволодіння, у заміні приватної власності загальнонародною з передачею усієї землі тим, хто її обробляє своєю працею» [3, 3].

Вітчизняна історіографія також стверджує про селянські зазіхання на поміщицьку землю [Див., зокрема: 5, 24; 6, 143–144]. Однак, у контексті порушеної теми увагу заслуговують позиції прихильників концепції селянської революції. Так, на пріоритетності земельних проблем у соціально-політичній боротьбі селянства наполягає український історик П.С.Коріненко. Подолання соціальних негараздів, на його думку, селянство бачило в ліквідації поміщицького землеволодіння, приватної власності на землю і безоплатній передачі останньої селянським господарствам [7, 80, 88]. При цьому у свідомості селянства земля

та праця на ній займали центральне місце, були найопікуванішим предметом його роздумів і пошуків смислу буття [8, 86 та ін.].

Н.А.Ковальова – автор дисертації «Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.)» – вказуючи на цілий спектр економічних причин, що призвели до революції, проблему суто селянського бачення і оцінки свого буття спеціально не розглядає. Водночас, за її дослідженнями, «селяни не виявляли бажання викупу поміщицької землі й не вели конструктивних розмов про майбутнє співіснування з поміщиками як суспільною верствою». Автор дисертації наводить й інші дані, що засвідчують радикальність ставлення до соціальної дійсності, непримиренність антагонізму з поміщицьким класом, заможними прошарками та визискувальною політикою держави [9, 20–21].

Водночас інші представники української школи концепції селянської революції, не заперечуючи проблему землезабезпечення, вказують на духовні аспекти устремління селянства. Процес «самоідентифікації» селянства, за версією С.В.Корновенка і О.В.Герасименко, призвів до появи його якісно нового типу – «селянина-ідеомана» – тобто, «схвильованого ідеями», що і зумовило стремління до революційних перетворень [10, 4–7, 32–38, 62, 141–144 та ін.]. П.С.Коріненко відзначає явище «мілітаризації свідомості» селянства [8, 82–83], яке виглядає рушійним механізмом агресивної боротьби землеробів за усвідомлені ними інтереси.

Підходи, що використовуються дослідниками селянської революції, не дають вичерпного уявлення про проблему цілепокладання та програмні засади революційної поведінки селянства. Очевидно, за революційними виступами селян лежав чималий спектр уявлень і ціннісних орієнтацій та вироблених норм життя. У цьому спектрі устремління до поліпшення землезабезпечення за рахунок поміщицьких ґрунтів було лише підсумком акумульованих у селянському середовищі «духовних» шукань, уявлень і емоційно-психологічного напруження. Проблема малоземелля, відзначена багатьма істориками, не виглядає переконливою без вивчення селянського бачення питань земельного забезпечення та землекористування, тобто – масових господарських уявлень хліборобів. Водночас і розгляд селянства у якості «ідеомана», очевидно, потребує серйозних джерельних підтверджень, поглибленого з'ясування змісту масової культури землеробів відповідного періоду.

В арсеналі української історичної науки маємо праці спеціально присвячені ментально-культурним аспектам селянської життєдіяльності [11–12], які дають широкий спектр наукових даних щодо порушеної теми. Однак, розкриваючи економічну культуру селянства, вони не показують досліджувану проблему в контексті селянської політичної поведінки як самостійної революції. При цьому провідний дослідник соціокультурних аспектів розвитку селянської верстви О.В.Михайлюк вважає недоречним ставити питання про революційну самодостатність селянства. «Саме по собі селянство не здатне на революцію – ні на соціальну, ні на національну, та, власне, вона йому й не потрібна», – вказує він [11, 284–291]. Крім цього, з рядом висновків і навіть фактологічних даних у працях названих авторів не можна погодитися.

Внаслідок вказаних підходів та їх науково-пізнавального ресурсу автор представленої статті вважає проблему структури і змісту соціальної свідомості українських селян у частині, що зумовлювала характер революційної поведінки селянства, недостатньо дослідженою. Існує необхідність представити картину соціально-економічних уявлень українського селянства, поставлену у контекст концепції селянської революції, яка б вказувала на культурно-ідеологічний шлях селян-землеробів до революційних перетворень.

Мета статті – розкрити бачення українським селянством основних проблем соціально-економічного буття, показавши його історичні витоки та культурно-етичну основу, формування селянської версії оптимального господарського ладу та шляхи досягнення останнього, а разом з тим – форму існування «програми» соціально-економічних перетворень, до реалізації якої прагло селянство, та характер економічних результатів селянської революції.

Методологічні застереження. Положення і висновки статті передбачають ставлення до концепції селянської революції як достовірної. Однак, і для прихильників інших підходів

до селянської соціально-політичної активності, бачення селянської політичної поведінки у якості соціального руху, селянських виступів чи керованої з боку політичних партій та міських суспільних верств аграрної революції, результати досліджень, представлені у статті, стануть корисними у поясненні мотивів участі селянства у революційній боротьбі.

При розгляді змісту селянської свідомості не беруться до уваги і розгляду наслідки впливів на неї з боку політичних партій та інших соціальних і політичних сил. Такий підхід дає можливість з'ясувати власний соціальний ресурс селянства у формуванні революційної ідеології, а з тим і правомірність постановки питання про селянство як самодостатню складову революційних потрясінь та самостійну селянську революцію перших десятиріч ХХ віку.

Термін «програма» у пропонованій статті використовується у значенні ідей, поглядів і позицій селянства, доступних їхній увазі засобів впливу на суспільне життя, обґрунтованих етичними міркуваннями, ціннісними орієнтаціями, усвідомленим соціальним досвідом, які становили частину масової свідомості, і не є загальноприйнятим на сьогодні тлумаченням цього слова. Тому у заголовку та ряді узагальнюючих положень статті це поняття подається у лапках, хоч і має ознаки сформованої послідовності дій, відповідно поясненої і спрямованої на досягнення конкретної мети. На жаль, у джерельній базі теми, у селянському мовному арсеналі не виявлено прийнятного слова-поняття, яке б могло бути використано для позначення соціально-економічних уявлень і прагнень селянства.

Предметом розгляду статті не є висвітлення причин селянської революції початку – першої третини ХХ ст., конкретики її подій, соціально-економічного становища селянства, а лише проблем пов'язаних з світоглядним потенціалом селянського середовища та його реалізацією.

Виклад основного матеріалу. За характером соціальної свідомості селянство початку ХХ ст. не становило однорідної маси. Водночас маємо підстави говорити про, так би мовити, загальну платформу селянського світогляду, що визначала його бачення та відчуття дійсності. На останньому наполягають, зокрема, сучасні дослідження, що пов'язують масову культуру землеробів з традиціоналізмом, консерватизмом і патріархальщиною [11–12].

Очевидно, домінація патріархальної культури у селянському середовищі надавала йому культурно-ідеологічної монолітності. Щоправда, рівень патріархальності українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у нашій науковій літературі явно перебільшений або належно не враховує певні тенденції в його соціокультурному обличчі. Внаслідок модернізаційних впливів на початку ХХ ст. оформився прошарок селян, що відійшов від традиційних способів господарювання і обрав шлях використання новітніх, як на той час, агротехнологій та форм організації праці. Це був принципово новий соціальний тип селянина – селянина епохи технічної модернізації, товарного виробництва і ринкової економіки. Він був цілком видимим соціальним і культурним явищем, і у тодішній економічній літературі одержав своє понятійне оформлення – одержав назву «нові хлібороби» [див., зокрема: 13, 383–385; 14, 249].

На початку ХХ ст. активно і широко проявили себе в селянському господарюванні кооперативні форми діяльності. При цьому кооперативна робота не лише створювала новий, пристосований до товарного виробництва соціально-економічний уклад. Вона формувала громадську активність селянства, навички самоорганізації, пробуджувала до конструктивної поведінки у вирішенні проблем, що постали внаслідок економічних зрушень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У кооперації селянин формувався як цілком самостійний і активний суб'єкт суспільного життя, що створювало і потенціал для його політичної поведінки.

У цей же період спостерігався й вихід на арену суспільного життя носіїв нового типу політичної культури. Ульянов-Ленін, якому не можна відмовити у глибині бачення революційних процесів, зазначав: «В російському селі з'явився новий тип – свідомий молодий селянин. Він мав стосунки із «забастовщиками», він читав газети, він розповідав селянам про події в містах, він роз'яснював сільським товаришам значення політичних вимог, він закликав їх до боротьби проти великих землевласників-дворян, проти попів і чиновників» [15, 298]. Можливо, цей «новий тип» селян та «нові хлібороби» були різними проявами однієї соціокультурної групи людей, однак не маємо джерельних підтверджень

такої версії. Якщо ж це таки відносно єдина категорія землеробів, то враховуючи загальні позиції у селянському середовищі «нових хліборобів», є підстави стверджувати про дуже незначну кількість селян, згадуваного Леніним типу – політично «свідомий молодий селянин». Щоправда, для підбурення селян до соціальних виступів та їх організації в умовах «мілітаризації свідомості» потреби у великій масі ініціаторів може й не виникнути. Водночас причини готовності до кривавої боротьби не могли вирости в локальному середовищі прихильників мирного господарювання, мотивованих агрокультурними новаціями, чи серед екзальтованих любителів політичного життя. Остання виростала передусім у товщі традиційної культури, уявлень і засобів вирішення сутнісних проблем.

Наприкінці XIX ст. ряд відомих інтелектуалів вказували на специфіку історично сформованого світосприйняття землеробів. Український вчений-економіст Тадей Рильський попереджав, що селянство досить консолідовано у своїх господарських поглядах, незалежно від рівня заможності, і на існуючий соціально-економічний порядок «не дивиться, як на останній, якийсь абсолютно нерухомий фазис еволюції». «... в основах народного світогляду, – відзначав Рильський, – ... аграрний лад не є підсумковою ланкою ... еволюції суспільних явищ: майбутній розвиток розширить земельні права осіб, що обробляють своєю ... працею землю ...». При цьому, на переконання селянства, «принцип праці ... є головною санкцією права власності», яка обов'язково буде реалізованою. Як він вказував, навіть заможний селянин у стані «спокійного роздуму, що виріс на загальному фоні селянського світогляду» вважав купівлю землі позбавленою сенсу – «марною», оскільки в майбутньому «усі землі будуть наділяти кожному на душу і ... у такому випадку ... йому доведеться отримати і так достатню кількість землі». Водночас участь селянства у процесі продажу-купівлі засобів виробництва мало вимушений характер, і принципово розходилося з селянським баченням прав на землю [16, 2, 4, 24, 26, 53].

Про масові специфічні соціально-економічні уявлення селянства писав відомий економіст і вчений-правознавець Максим Ковалевський. Він стверджував, що у багатьох народів право на землю зумовлюється першістю в її обробітку та регулярному докладанні до неї трудових зусиль. «... не знайдеться на світі більш поширеного звичаю, – вказував вчений, – ніж той, який полягає у визнанні за першим поселенцем права на виняткове користування землею, що раніше була необроблюваною». Такий порядок господарського життя Ковалевський вважав приналежністю й українських селян, знаходячи свою форму у займанщині. Вчений доводив, що цей порядок існував з часів давньої Русі – «ще у ту епоху, коли Київ, що нині став центром Малоросії, знаходився на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика» – і вважав його нормою «досить поширеною, ще і в наші дні, у Малоросії і на Україні, яка має назву *займанщини*» [17, 3, 12, 32 и др.]. Він стверджував, що явище «займанщини», зберігає свою силу на кінець XIX ст., передусім у юридичному аспекті. Однак, історична тривалість використання права на землю на засадах громадської власності та індивідуального господарювання, «аграрний комунізм, – як казав Ковалевський, – у тому вигляді як його практикували малоросійські і українські козаки» [17, 32], однозначно вказували на стале існування масових уявлень про природу і принципи землеволодіння. Не випадково журнал «Украинский вестник» на початку XX ст. писав про селян Херсонської губернії: «... селяни за переказами знають, що колись увесь новоросійський степ належав селянам» [18, 940]. Навіть відомий інтелектуал своєї епохи Сергій Бородаєвський, який відзначав приватновласницькі стремління українських селян, стверджував, що, з їхньої точки зору, у «тих, хто володіє тисячами десятин» земля насправді «нічия» [19, 732].

На початку 1910-х рр. про масові соціально-економічні прагнення селянства та їх можливі наслідки говорили й інформаційні матеріали поліції. За станом на 1912 р., на Правобережній Україні інтенсивно поширювався слух про майбутню передачу поміщицької землі у власність простих землеробів. Водночас відсутність реального втілення таких слухів викликало лише озлоблення селянства проти властей. «... на їхню думку, – зазначалося в одному з документів органів правопорядку, – вони одні мають право на дохід із землі. По мірі того, як подібні ідеали селянства не виповнюються і не знаходять підтримки у Державній Думі, росте невимушене, однак уповні виразне почуття озлобленості проти усіх, хто ... перешкоджає втілитися давній мрії» [20, 12 та ін., 22].

У підсумку, як вказував у 1906 р. журнал «Украинский вестник», усвідомлене селянством устремління до захоплення усіх земельних площ лише чекало сприятливих обставин для своєї реалізації. «... аграрна пристрась завжди існувала у нашому селянстві, – відзначало авторитетне видання. – Вона ... чекала лише сприятливих умов, щоб пробудитися ...» [18, 942].

Згадана «аграрна пристрась» була характерною для усіх прошарків селянства, і не залежала від майнового стану землеробів. Цю обставину засвідчувала активна участь у революційних виступах як знедолених, так і заможних господарів. С.Ю.Вітте доповідав царю, що «у пограбуваннях беруть участь нарівні з селянами малоземельними і навіть чи не у більшій мірі селяни, що мають достатню кількість надільної землі, і навіть такі, які придбали у власність декілька десятків десятин землі» [21, 144]. Чернігівський губернатор відзначав, що «у заворушеннях брали участь селяни, що мали до 100 дес. землі» – тобто добре забезпечені землею [21, 97]. Катеринославський губернатор пояснював причини такої ситуації: «не малоземелля примушує селян до заворушень, а існує у них бажання володіти більшою кількістю землі» [21, 97]. За цими словами крилася обставина, яку царський чиновник не зміг вповні усвідомити. Усе селянство – і безземельні, і малоземельні, і заможні селяни – прагло поміщицької землі, яку за своїми поняттями вважало незаконно утримуваною дворянами. Незалежно від свого землезабезпечення селяни вважали поміщицькі ґрунти загарбаними, і за справедливих обставин вони повинні були повернутися у законне селянське розпорядження.

У науковій літературі ця обставина знаходила відображення, однак з часом стала призабутою. Сучасник революційної епохи, історик А.В.Шестаков розглядав ідею відібрання у поміщиків землі консолідуючою основою революційної практики усіх прошарків селянства, їх ясно усвідомленим спільним завданням. Тому «у багатьох випадках, – відзначав він, – ініціаторами руху були не бідняки, а середні і заможні селяни – аж до куркульства, ... зацікавленого в розширенні земельних угідь за рахунок поміщика» [22, 16, 18]. Нині ж, у якості наукового новаторства сучасна історіографія загалом стверджує, що «участь у погромах заможних селян нерідко була продиктована бажанням запобігти руйнувань з боку своїх же сусідів» [6, 113].

Щоправда, у сучасній літературі загальноселянське устремління до «самозахоплення земель» відзначають О.В.Михайлюк і П.С.Коріненко. Історики вказують, що заможні господарі були найбільш активні у самодіяльно-погромному придбанні поміщицького майна, і найбільша його частка діставалася саме їм або фізично сильним землеробам [11, 325; 8, 82–83].

Тобто – малоземелля чи інші матеріальні проблеми, як фактор революційних виступів, могли лише стимулювати і мобілізувати масове уявлення про права на землю. Але справжнє коріння останнього сформувалося не лише в злиднях епохи початку ХХ ст. чи наближених до нього часів. Наукова література переконливо вказує, що і в першій половині ХІХ ст. зазіхання селян на поміщицькі ґрунти були характерним, звичайним явищем, що супроводжувалося відповідним селянським обґрунтуванням своїх претензій [Див.: 23, 130–142]. Очевидно, ще практика селянсько-козацького господарювання на порубіжних землях у ХVІ – ХVІІ ст., на «дикому полі», у часи Хмельниччини і Гетьманщини сформувала уявлення про селянську приналежність землі. М.С.Грушевський відзначав, що селянство у ті часи шукало «гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати» [24, 270]. І сучасна література твердить, що в часи Гетьманщини селянське «право на землю ... продовжуватимуть залишатися недоторканими» [25, 136]. А витoki процесу можуть сягати, за версією Максима Ковалевського, ще часів «коли Київ ... знаходився на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика» [17, 3, 12, 32]. У свідомості селянства земля мала визначену приналежність у порядку звичаєвого права, і процеси майнового розшарування логічно не руйнували у хліборобів претензії на панські ґрунти.

Інше питання – доцільний, за ідеалами буття селянства, порядок володіння чи форма власності та спосіб господарювання. Власне, це питання про те, як мають сполучатися засади громадської власності та індивідуального господарювання. Сучасні дослідження з історії обштинної організації селянства констатують широкий спектр оформлених законодавчо, однак ґрунтованих на традиційних принципах життєдіяльності, форм громадської взаємодії

землеробів у сфері соціально-економічних проблем: перерозподіл земельних площ між сім'ями, утримання громадських продовольчих запасів, притулків для літніх осіб, доріг та місцевої торгівлі алкогольними напоями, благоустрою населених пунктів, поширення племінної худоби, боротьби з хворобами людей і тварин, сприяння шкільництву, надання різноманітних допомог сиротам, погорільцям, родинам мобілізованим [26, 205–229]. Це і був той, згаданий Ковалевським, «аграрний комунізм у тому вигляді як його практикували малоросійські і українські козаки» [17, 32]. Центральне місце в тому «комунізмові» посідало уявлення про колективність землеволодіння та право сільської громади на врегулювання земельних відносин на звичаєвих нормах. І хоча діяльність селянського самоврядування не була бездоганною [26, 215–216, 229 та ін.], вона аж ніяк не зумовлювала питання про недоцільність того «комунізму». Яскравим свідченням цього став процес придбання селянами землі, який тільки у суто формально-юридичному аспекті зумовлював набуття земельних площ у приватну власність. У перше десятиліття існування Селянського банку за 90% угод щодо придбання землі стояли общинно-групові форми купівлі ґрунтів [див.: 27, 68–69]. Практикувалися й колективні оренди, які в європейській частині імперії охоплювали 27 % державних земель, зокрема в Херсонській, Таврійській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях [28, 247–248].

Історична пам'ять і традиція господарювання дозволяли сформувати економічну культуру селянства, складовою якої стало і моральне обґрунтування права на панські ґрунти. Небезпідставне уявлення про минуле, у якому не було поміщицького землеволодіння, створювало моральні підстави для претензій на чужу земельну власність у сьогоденні. Характер господарської діяльності на традиційних засадах, тобто коли інтелектуальний сегмент трудової діяльності є консервативно-непорушним, а м'язові зусилля вимагають постійного застосування, сформував культ фізичної праці. Остання, з точки зору селянства, тільки й могла бути підставою для володіння землею, бо лише вона, за логікою землеробів, зумовлювала врожай. Селянство було переконано у відсутності моральних підстав і доцільності існування поміщицького землеволодіння, і водночас відзначалося переконаністю у своєму праві на панські ґрунти.

Разом з переконаністю у своїх правах на поміщицьку земельну власність, виростало й уявлення про її розподіл. Хронічні продовольчі проблеми та здебільшого натуральний характер господарювання виробили уявлення, що земля – це засіб прогонування. Тому поділяти ґрунти між селянськими домогосподарствами можна лише за кількістю їдоків. На початку ХХ ст. об'єктивною основою уявлень селян щодо приналежності землі, ймовірно, була принципова неспроможність землеробів забезпечувати своє прохарчування та поліпшувати своє матеріальне становище іншим способом, ніж традиційним – за рахунок необхідної земельної площі. У підсумку – на початку ХХ ст. на історичну арену потрапив селянин, готовий радикальним шляхом змінювати суспільний лад з існуючого на новий, вистражданий практикою життя і духовною культурою землероба.

Отже, українське селянство мало власний, сформований стихійно у своєму соціальному середовищі, ідеал соціально-економічного буття, засадничим принципом якого була відсутність у соціальній структурі дворян-поміщиків та право на землеволодіння винятково за селянськими поняттями. Історична доля подарувала селянській масі якість, що надавали їй тяжіння до встановлення принципово нових суспільних відносин, до справжньої програми революційних перетворень, сформованих у масовій свідомості. Можливо, селян з таким станом свідомості, і очевидно психіки чи перманентного емоційного збудження є підстави назвати «ідеоманами». Однак, враховуючи позаісторичне походження цієї категорії, власне суто академічне її впровадження з усіма притаманними у таких випадках пізнавальними перевагами та водночас недоліками, дозволимо інакше оформити відповідну особливість масових селянських уявлень і почуттів. Слідом за сучасником тієї складної епохи Тадеєм Рильським назвемо соціально-економічні устремління селянства та усвідомлені ним способи їх морального обґрунтування і реалізації частиною (добре відомого явища) «українського народного світогляду».

Відверто-концентровано програма революційних перетворень аграрного ладу прозвучала у травні–червні 1917 р. на Всеукраїнському селянському з'їзді.

Загальнонаціональне представництво українських землеробів, мабуть вперше в історії своєї верстви, оформило загальноприйнятні вимоги до соціально-економічного життя. Матеріали цього форуму не залишають сумнівів щодо селянських економічних прагнень, на які вказували й усі вище згадувані джерела. У резолюції «Про землю» земельні ресурси проголошувалися «власністю всього народу», якою «без викупу» «мають користуватися ... тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками» у межах встановленої норми, яка, у свою чергу, «повинна бути не менше споживчої і не більше трудової». З'їзд виступив за скасування права приватної власності на землю та створення «хліборобських товариств» [цит. за: 29, 23–24]. При цьому з'їзд категорично поставив питання про беззастережність селянських вимог, обов'язковість їх втілення в життя, незалежно від існуючих політико-правових процедур. «Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити», – говорилося у резолюції «Про землю» [цит. за: 29, 23].

Селянство було, очевидно, не проти реалізувати свої соціальні домагання не порушуючи правове поле держави, у формі передбаченій законодавством. Однак, селянська програма революційних перетворень не набула узгодженого з іншими суб'єктами соціально-політичного життя характеру. Неспроможність та небажання існуючих на той час владних інституцій і режимів влади задовольнити соціальні домагання селянських мас призвели до того, що селянство реалізувало констатоване «уповні виразне почуття озлобленості» і стало вирішувати свої проблеми самостійно, і переможно розв'язало аграрне питання на свою користь. При цьому без викоханої у масовій свідомості програми суспільних перетворень останнє було б не можливим. Без усвідомлених понять про справедливість та порядку дій селянське невдоволення щонайбільше могло розродитися тільки у вимоги щодо полегшення тих чи інших видів поборів або завершилося б бунтами, кінцевою метою яких стала б лише реалізація озлобленості і зненависті до оточуючого світу, постраждали у різних формах поміщики та інституції влади, і не більше того.

Революція господарської культури – формування модернізаційних тенденцій у селянському соціумі – хоч і не радикально, могла б послабити позиції, виробленого у товщі масової свідомості, ідеалу соціально-економічного буття та способів його досягнення. Водночас малоімовірно, що успіхи нової агрокультури в селянському господарюванні примусили б землеробів повністю відмовитися від зазіхань на поміщицьке землеволодіння, яке вони, все одно, вважали б своїм. Однак, і без того, просування нової господарської культури було надто повільним, щоб призупинити розгортання, так скажемо, революційної свідомості та її «мілітаризації».

Поставивши метою розкрити бачення селянством оптимальної версії соціально-економічного буття, не можемо оминати розгляду питання про селянські уявлення про спосіб його досягнення. До загальновідомих фактів відноситься історично тривале сподівання селянства на мирне розв'язання земельного питання. Водночас історична дійсність, у тому числі й початку ХХ ст., демонструвала готовність політико-революційними, тобто – силовими методами реалізувати селянську «програму» соціально-економічних перетворень. У цій справі стане у нагоді констатована науковою літературою «мілітаризація свідомості» [див.: 8, 82–83].

Поняття «мілітаризація свідомості», як і поняття «ідеоман», суто академічного походження. Та й явище, яке відображають ці словосполучення, вочевидь виникли не у 1917 р. Воно проявляло себе впродовж віків у формі селянсько-козацьких повстань, опришків, гайдамаків, і коліїщини. З кінця ХІХ ст. почався новий етап мобілізації цієї «свідомості», викликаний злиднями, зневірою у дієздатність існуючих властей вирішувати соціальні питання, російсько-японською і першою світовою війною та загальною революційною обстановкою. Сутність цього явища полягала у готовності силовими методами і докорінно вирішувати проблеми соціального буття, не рахуючись при цьому з інтересами опонентів і супротивників, не зважати ні на небезпеку своєму життю, ні на життя інших, готовність позбавитися і агресивно порушувати вироблені раніше правила і суспільні норми. Близьке до «мілітаризації свідомості» поняття «соціальний бандитизм» [див. тлум. терміну: 11, 342 та ін.], яке, власне, відображає і «мілітаризацію свідомості» і її реалізацію. На початку ХХ ст. явища, які відобразили ці наукові поняття, виступали засобом

досягнення омріяного господарського буття, а саме: передбачали силове повалення існуючого соціально-економічного порядку. У підсумку – останнє й увінчало собою селянське уявлення про справедливе вирішення земельного питання.

Революційна пора перших десятиріч ХХ ст. була елементом у тривалому циклічному наполегливому русі селянських мас до свого соціального ідеалу, постійно викоханого практикою господарського життя та зумовленою нею економічною культурою. Історична тривалість певних явищ відмічена в науковій літературі. На підтримку своїм висновкам скористасмося положеннями інших істориків, які присвячували себе чи присвячують нині дослідженню аналогічних проблем. Серед них був всесвітньовідомий радянський вчений М.М.Покровський. Незважаючи на його лінійно-стадійне уявлення про хід історії, він наполягав на існуванні т.зв. «стержнів» історичного процесу – визначальних суспільних проблем чи тенденцій, що проявляють себе впродовж тривалого історичного часу, впродовж століть, і становлять національну своєрідність історичного поступу у тих чи інших народів і держав. Серед таких «стержнів» Покровський вважав устремління селянства до самостійного господарювання без поміщицької опіки. «... устремління ... селянина стати дрібним самостійним виробником ...» – «Це є стержень усієї руської аграрної історії, починаючи ... з ХVІ століття, якщо не раніше», – говорив історик. Саме це устремління виросло у стабільну періодичність спроб селянства на східнослов'янських землях заволодіти панською землею. «... розгортається ...», – словами Покровського, – довга череда селянських революцій: Смутний час, революція Хмельницького на Україні, повстання Степана Разіна ... Пугачовський бунт» [30, 8–9], а далі проявляється через «увесь ХІХ» вік та початок ХХ-го у селянських виступах та «нарешті в остаточному зриві кріпосницької держави в 1917 та 1918 рр.» [31, 41].

У сучасній історіографії переконливо показано зв'язок революційної боротьби селянства з його історичною пам'яттю, чи вірніше – історично сформованою культурою та історичною практикою, у докторській дисертації В.С.Лозового. Його дослідження засвідчує самотність селянського світогляду, складові якого мобілізувалися з історичного минулого і в часи революції, як він пише, «Для селянської свідомості особливу притягальну силу мав «козацький ідеал». Політична поведінка українських селян, значною мірою, ігнорувала встановлені державною владою норми і правила життя. Поряд із офіційно запровадженими інститутами влади, селяни створювали свої «Ради селянських депутатів і селоспілки», які «мали стати основними органами організованого селянства щодо формування і контролю ... усіх владних структур та установ». У судочинстві землероби воліли використовувати «не державно-правові акти, а норми звичаєвого права». Контрольовані селянами «Сільські і волосні комітети, – за даними дисертації В.С.Лозового, – ухвалювали протиправні постанови, проводили арешти, чинили свавільні дії (які з точки зору селянської моралі здавались їм справедливими), усували суддів і самі чинили правосуддя» і «були спрямовані на втілення ... селянських інтересів, а не інтересів держави та суспільства». При цьому «Резолюції селянських з'їздів» виступали найвищою нормою суспільних відносин – «Селянський рівень правосвідомості надавав цим резолюціям статусу місцевих законів», – відзначає вчений [32, 18–19, 26 та ін.]. Дослідження В.С.Лозового красномовно засвідчує, що участь селян у революційних подіях це не лише реакція на поточну ситуацію, яка склалася в сучасну для них епоху. Це – реалізація усього їхнього культурно-історичного єства, усього накопиченого у віках потенціалу домінантної частини світогляду українського селянства.

Зрештою, у сучасній науковій думці Г.М.Георгізовим поставлено питання про селянський соціум як особливу форму людської цивілізації, з характерними, як і для усіх цивілізаційних утворень, сталими в історичному часі культурними тенденціями [33, 30–38]. Тому стабільність селянських уявлень про приналежність землі, що пройшли крізь століття з їх різними епохами, можна вважати цілком вірогідною.

Наслідки революційної боротьби початку ХХ ст. у сфері аграрних відносин проявляють себе як продукт селянської самодіяльності, власне – як результат саме селянської революції, яка виявилася спроможною реалізувати землеробський ідеал господарського життя. При цьому процес революційних перетворень, самодіяльно здійснений селянами, виявив здатність відобразитися в матеріалах офіційної статистики УСРР. Саме остання найкраще

показує цілком самостійне заволодіння селянами землею. Навесні 1922 року Центральним статистичним управлінням було проведено анкетне обстеження селянських господарств з метою з'ясування «у кого і як землю відбирали». Дані анкетування охопили мешканців 91 повіту, 854 волостей, 3189 населених пунктів усіх губерній УСРР та 1075155 селянських господарств, які склали 24,4% від загальної їх кількості. Вже вступні зауваження цього унікального джерела констатують самостійно-самодіяльний характер участі селян в аграрних перетвореннях. «Боротьба за землю у період 1917–1920 р.р., – сказано в ньому, – відбувалася, та й не могла не відбуватися, чисто у стихійній обстановці» і «не мало стихійного вкладено місцями і в розподіл земельних фондів, оскільки розподіл цей проводився «своїми силами» і не був завершений землевпорядними роботами». 89% анкет вказують, що земля у власників селянами «відбиралася» впродовж 1917–1920 років, у деяких повітах ще і в 1921 р. У 27% випадків це здійснювалося «шляхом одноосібних або групових захоплень», а «за допомогою земельних комітетів» – 62%. При цьому земельні комітети тільки на кінець 1917-го взяли на себе керівництво процесом передачі землі селянам, однак не вповні контролювали його – «змінити захватного порядку не змогли, а лише спрямовували його у більш спокійне русло» – тобто самі ж санкціонували свавільне захоплення ґрунтів. У Пулинській волості Волинській губернії, наприклад, земельні комітети існували, але, врешті-решт, «поміщицькі землі перейшли до рук населення шляхом захоплень, без участі земельних органів». У Безпальчевській волості Золотоніського повіту на Полтавщині «розподіл землі спочатку вівся в страшному безладі: один одержував вдвічі більше визначеної норми і кращі ділянки землі, а другому не діставалася і норма. Були випадки, коли одна і та ж земля наділялася одночасно декільком домогосподарствам ...». Загальна динаміка відбирання селянами землі «колишніх власників» виглядає так. На 1917 р. припало 30,1% відповідних акцій, на 1918-й – 27%, на 1919-й – 14%, на 1920-й – 11% [34, 1–3, 25–27].

Дані радянської статистики колоритно підтверджує аналіз стану селянського землеволодіння, зроблений у 1922 р. відомим теоретиком і популяризатором агрономічного обслуговування селянських господарств Аристархом Терниченком. Характеризуючи характер землеволодіння на Київщині, він констатував «хаотичне розв'язання аграрного питання» та «стихійний розподіл нетрудових земель». Терниченко відзначав, що «Перша стадія революційної боротьби на селі ... проявилася у масових захопленнях ... покинутих нетрудовими власниками земель. Це стихійне захоплення не завершилося до цих пір», – тобто, ще і на початку 1920-х, коли радянська влада вже загалом поборолла усіх своїх політичних конкурентів, земельне питання цілком контролювалося силою селянської самодіяльності. Терниченко вказував, що земельні площі розподіляються і перерозподіляються селянами у самодіяльному порядку. «Земля переходить із рук у руки із самих різних мотивів, – писав він, – у силу наявності або відсутності живого і мертвого інвентарю, посівних матеріалів, робочої сили». Отже, з суто селянських господарських міркувань, а не заходів чи законів державної влади [35, 5–6].

Такий «стихійний розподіл нетрудових земель» за селянськими уявленнями і діями, за спостереженням Терниченка, призвів до формування нової мережі розселення землеробів та їх житлової агломерації, що диктувалася місцем розташування захоплених панських ґрунтів. Він писав, що «на колишніх нетрудових землях з'явилося багато селянських забудов, а нерідко і в полі, поблизу доріг, на колишніх поміщицьких землях, можна зустріти землянки і примітивні курені, де оселилися оригінальні «хуторяни», часто із безземельних або переселенських сімей» [35, 6], – це теж наочна картина реалізації соціально-економічної «програми» селянської революції.

Про самодіяльно-стихійний характер заволодіння селянами землею, а не зумовлений прийняттям офіційних актів, зокрема «Декрету про землю», свідчить проблема землевпорядження, що постала у пореволюційний період. Органи радянської влади наполегливо проводили заходи із впорядкувати землекористування з метою подолання далекоземелля, запровадження правильних сівозмін, боротьби з приховування реального стану землеволодіння та кількості їдоків [див.: 36, 15]. Цілком очевидно, що причиною цього став саме неконтрольований з боку міських владних органів, і водночас цілком самодіяльний характер контролю над землею з боку землеробів, що склався у результаті революційних

подій. Селяни дуже неохоче йшли на зміни в порядку землеволодіння, який склався за наслідками селянської революції. Через десятиліття після революції, наприкінці 1920-х років, журнал «Український землевпорядник» констатував, що питання землевпорядження залишаються до кінця не вирішеними, і земельні володіння хліборобів характеризуються «величезною заплутаністю та земельною неорганізованістю» і «їх поки що обходять, ніби побоюючись зачепити» [37, 5].

Висновки. Українське селянство початку ХХ ст. у культурно-світоглядному відношенні не було монолітним. У його середовищі відбувався глибокий трансформаційний процес, який полягав у розкладі традиційних уявлень та появи нового соціокультурного типу селянина, виявлявшого готовність до подолання стереотипів мислення та запровадження новацій в організації господарської діяльності і суспільному житті. Однак, загалом селянство дотримувалося споконвічних цінностей і логіки життєдіяльності, які у певній мірі були характерними і для модернізаційно налаштованого прошарку хліборобів. До загально визнаних у селянському соціумі норм належала переконаність у праві селян на земельні маєтності поміщиків та високому суспільному значенні своєї трудової діяльності. Селянське уявлення про приналежність землі – уявлення виховане віками, ґрунтоване на звичаєвому праві та цілком органічне як до приватновласницьких, так і громадських інтересів землеробів, а також незалежне від майнового становища та особливостей тих чи інших соціокультурних груп селянського соціуму. Головним у питанні приналежності землі було переконання у незаконності і аморальності власності поміщиків на землю та водночас усвідомлення своїх історичних прав на ґрунти і віра у справедливість перебування землі лише у тих, хто її обробляє фізичною працею заради прохарчування. На таких культурно-ціннісних та культурно-історичних засадах ґрунтувалося селянське бачення оптимальних перспектив аграрних перетворень, яке в умовах початку ХХ ст. оформилося у, так би мовити, «програму» селянської революції. Вона виникла внаслідок стихійного формування відповідного змісту економічної культури селянства, збереження в історичній пам'яті найсуттєвіших елементів позитивного для себе соціального порядку і досвіду життєдіяльності, та їх актуалізації в умовах початку ХХ ст.

«Програма» радикальних соціально-економічних перетворень постала у формі соціальних устремлінь селянства та їх обґрунтування у масовій свідомості, і мала такі складові: відповідні переконання щодо справжнього господаря землі, пояснення моральності своїх претензій чи їх виправдання, устремління до заволодіння поміщицьким майном, уявлення про справедливий розподіл його та засоби досягнення останнього, налагодження господарювання на відібраних у поміщиків землях з метою прохарчування. Оскільки, за версією селянства, велике землеволодіння мало несправедливе походження, і виникло за рахунок відібрання селянських ґрунтів, то в уявленнях землеробів справжня законність ґрунтувалася на своєму історичному праві на землю, звичаєвих нормах, та факті докладання своєї праці до землі. Останнє і давало, з точки зору селян, моральні підстави претензій на поміщицькі маєтності, повернення землі до справжнього її власника – до селянства. Засоби такого повернення могли бути різними, як мирного, так і силового характеру. Порядок землекористування виходив з логіки продовольчого забезпечення та трудових і господарських можливостей. Земля за уявленнями селянських мас спільна (громадська, общинна), ймовірно – у межах сформованих практикою життєдіяльності і відомих селянам певної території чи населеного пункту місцевих земельних масивів, з якими вони взаємодіяли. Водночас земля повинна ділитися за кількістю суб'єктів споживання харчових ресурсів та у залежності від їх спроможності і бажання обробляти певну земельну площу. Усунення з соціально-економічної арени поміщика, як великого землевласника, надавало помислам і діям селянських мас, спрямованим на захоплення і розподіл поміщицької власності, революційного характеру.

Крім сформованого протягом століть ідеалу соціально-економічного буття, комплекс проблем початку ХХ ст. проявляв себе як підтвердження правильності селянських помислів щодо земельного питання. Адже шлях модернізації сільгоспвиробництва загалом був недоступними для сприйняття і втілення. Купівля чи оренда також були недоступними внаслідок відсутності коштів. У результаті – селянство не уявляло інших способів поліпшення

свого становища, крім як за рахунок збільшення площ землекористування шляхом захоплення чужих ґрунтів, переходу поміщицьких маєтностей у селянське розпорядження.

За революційною «програмою» селян-землеробів стояли традиції натурального господарства, архаїчні для початку ХХ ст. господарські уявлення і устремління. «Програма», глибоко пов'язана з історичним минулим, очевидно, не могла не мати рудиментного характеру. Вона передусім спрямовувалася на задоволення продуктово-фізіологічних потреб, а не втілення соціального прогресу. Водночас – будучи продуктом натурального господарювання і реалізуючи його завдання, ця «програма» була об'єктивно спрямована на збереження селянина у якості самостійного суб'єкта господарювання, і таким чином відкривала йому потенційну можливість до модернізації і товарного виробництва. Векторно селянська революція спрямовувала селянство (і 1920-ті роки служать тому підтвердженням) до перспектив індивідуального господаря-товаровиробника та кооперативного господарювання. Рудиментна форма соціальних уявлень та відповідної їй практики життя, що вилілася в селянську революцію, мала історичний шанс і право наповнитися модернізаційним змістом, щоб у підсумку, з часом витворити новий спосіб свого ідейного, ціннісного і культурно-етичного забезпечення.

Вироблена у товщі неосвічених мас землеробів «програма» соціально-економічних перетворень виявилася цілком життєздатною, придатною для втілення у практику суспільного життя. Вона була реалізована силами самих же селян на основі їхніх господарсько-етичних уявлень і соціально-політичної активності.

Список використаної літератури

1. Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии. URL: <http://ladim.org/st008.php>
2. Данилов В.П. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. URL: <http://ladim.org/st007.php>
3. Данилов В.П. Судьбы сельского хозяйства в России URL: <http://ladim.org/st006.php>
4. Кондрашин В.В. Крестьянство и власть в России: опыт взаимодействия в условиях индустриальной модернизации. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf>
5. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.96. Київ: Логос, 2013. 37 с.
6. Кудінов Д.В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.
7. Коріненко П.С. Історія українського селянства. Тернопіль: вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.
8. Коріненко П.С. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. 522 с.
9. Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.
10. Корноненко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.
11. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с.
12. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
13. До нових хліборобів. *Хлібороб*. 1911. №7. С.383–385.
14. Гладченко А.С. Отчего так малы крестьянские урожаи? *Южное хозяйство*. 1914. №7. С.248–253.
15. Ленін В.І. Доповідь про революцію 1905 року. *Повне зібрання творів*. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1972. Т.30. С.289–309.
16. Рьльський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. Киев: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1903. 53 с.
17. Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3–35.
18. Херсонєц. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С.940–947.
19. Бородаевский С. Из поездки по Украине. *Украинский вестник*. 1906. №10. С.731–737.
20. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Частина 1. 156 арк.
21. Революция 1905–1907 гг. Документы и материалы. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Книга первая. Часть первая. 1147 с.
22. Шестаков А. Крестьянская революция 1905–1907 гг. Москва; Ленинград: Госиздат, 1926. 121 с.

23. Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С.130–142.
24. Грушевський М. Історія України–Руси. В 11-х кн., 12-ти тт. Т.VII. К: Наук. думка, 1995. 628 с.
25. Присяжнюк Ю. Відображення земельного чинника в ментальності українських хліборобів (друга половина XVII – середина XIX ст.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали восьмих всеукраїнських історичних читань. Черкаси, 2001. С.134–141.
26. Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: вид. Ю.Чабаненко, 2018. 397 с.
27. Скалон В.Ю. Крестьянский банк и его недоимщики (Очерк деятельности банка в первое десятилетие (1883–1892 гг.)). *Очерки по крестьянскому вопросу*: собр. ст. Москва: Издание Д.С.Горшкова, 1904. Вып. II. С.1–71.
28. Левитський В.Ф. К решению аграрного вопроса. *Аграрный вопрос*: сб. ст. Москва: Беседа, 1907. Т.II. С.237–260.
29. Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1992. 36 с.
30. Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. 223 с.
31. Покровский М.Н. [Доклад на Втором Всероссийском съезде пролеткультов. 18 ноября 1921 г.]. *Бюллетень 2-го Всероссийского съезда пролеткультов*. 1921. №1. С.40–54.
32. Лозовий В.С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 36 с.
33. Георгізов Г.М. Селянство – природна форма цивілізації. *Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за наслідками теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року*. Черкаси: Вертикаль, 2014. С.30–38.
34. Якиманський В.А. К итогам аграрной революции на Украине по данным анкетного обследования 1922 года. Харьков: Типо-литогр. В-РС УВО им. Фрунзе, [1924]. 85 с.
35. Терниченко А. Очередные задачи социалистического землеустройства на Киевщине. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. №2–4. С.3–10.
36. Корнгольд Б. К вопросу о крестьянском землепользовании. *Журнал Киевского губернского экономического совещания*. 1922. ноябрь. С.15–16.
37. Помаленький Ф. Основні моменти землевпорядження та землекористування. *Український землевпорядник*. 1928. №1. С.1–5.

References

1. Danilov, V.P. *Origins and beginning of village tragedy*. URL: <http://ladim.org/st008.php> (in Russ.)
2. Danilov, V.P. *Peasant revolution in Russia, 1902-1922*. URL: <http://ladim.org/st007.php> (in Russ.)
3. Danilov, V.P. *Fate of agriculture in Russia*. URL: <http://ladim.org/st006.php> (in Russ.)
4. Kondrashin, V.V. *Peasants and power in Russia: the experience of interaction in the conditions of industrial modernization*. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf> (in Russ.)
5. Shcherbatiuk, V.M. (2013). *Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.06. Kyiv. (in Ukr.)
6. Kudinov, D.V. (2015). *Peasant movement in Dnipro Ukraine in 1900 - February 1917: historiography*: Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.06. Kyiv. (in Ukr.)
7. Korinenko, P.S. (2014). *History of the Ukrainian peasantry*. Ternopil. (in Ukr.)
8. Korinenko, P.S. (2022). *The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages*. Ternopil (in Ukr.)
9. Kovaleva, N.A. (2020). *Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.01. Cherkasy (in Ukr.)
10. Kornovenko, S.V., Gerasimenko, O.V. (2017). *Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917*. Cherkasy. (in Ukr.)
11. Mikhailuk, O.V. (2007). *The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes*. Dnepropetrovsk. (in Ukr.)
12. Prysiazhniuk, Yu.P. (2007). *The Ukrainian Peasantry of Nadnipriansk Ukraine: A Sociomental History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries*. Cherkasy. (in Ukr.)
13. (1911). To the new farmers. *Khliborob [Grain grower]*, 7, 383–385. (in Ukr.)

14. Gladchenko, A.S. (1914). Why are peasant harvests so small? *Yuzhnoe khaziaistvo [Southern Farming]*, 7, 248–253. (in Russ.)
15. Lenin, V.I. (1972). Report on the revolution of 1905. In: V.I.Lenin. *Complete Works*, vol. 30 (pp. 289–309). Kyiv. (in Ukr.)
16. Ryl'skyi, F. (1903). *To the study of the Ukrainian national worldview. Economic relations*. Kyiv. (in Russ.)
17. Kovalevskyi, M. (1892). Labor as a source of land ownership in Little Russia and Ukraine. *Yurydycheskyi vestnyk [Juridical Herald]*, XI (1–2), 3–35. (in Russ.)
18. Khersonets. (1906). Agrarian essays. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 14, 940–947. (in Russ.)
19. Borodaevsky, S. (1906). From a trip to Ukraine. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 10, 731–737. (in Russ.)
20. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 861, storage unit 259 (1)*. (in Russ.)
21. (1957) *Revolution of 1905–1907 in Russia. Documents and materials, book 1, part 1*. Moscow. (in Russ.)
22. *Shestakov, A. (1926). Peasant Revolution of 1905–1907 years in Russia*. Moscow, Leningrad. (in Russ.)
23. Kryzhanivska, O. (2007). Social moods and perceptions of the peasants of Right Bank Ukraine in the 20s - 50s pp. 19th century *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 130–142. (in Ukr.)
24. Hrushevskyi, M. (1995). *History of Ukraine-Rus, vol. VII*. Kyiv. (in Ukr.)
25. Prysiashniuk, Yu. (2001). Reflection of the land factor in the mentality of Ukrainian farmers (the second half of the 17th - the middle of the 19th century). In: *Ukrainian Cossack state: origins and ways of historical development: materials of the eighth all-Ukrainian historical readings* (pp. 134–141). Cherkasy (in Ukr.)
26. Verkhovtseva, I.G. (2018). *Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th - beginning of the 20th century)*. Cherkasy (in Ukr.)
27. Skalon, V.Yu. (1904). Peasant's Bank and its defaulters (An outline of the bank's activities in the first decade (1883–1892)). In: *Essays on the peasant question: a collection of articles, vol. II* (pp. 1–71). Moscow. (in Russ.)
28. Levytskyi, V.F. (1907). To the solution of the agrarian question. In: *Agrarian question: collection of articles, vol. II* (pp. 237–260). Moscow. (in Russ.)
29. Khmil, I.V. (1992). *The First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28 - June 2, 1917)*. Kyiv. (in Ukr.)
30. Pokrovskyi, M. (1924) *Essays of Russian revolutionary movement during XIX - XX centuries*. Moscow. (in Russ.)
31. Pokrovskyi, M.N. (1921). [Report at the Second All-Russian Congress of proletarian culture leaders. November 18, 1921]. *Byulleten' 2-ho Vserossyiskoho s'ezda proletkul'tov [Bulletin of the 2nd All-Russian congress of proletarian culture leaders]*, 1, 40–54. (in Russ.)
32. Lozovyi, V.S. (2010). *The attitude of the peasantry of Ukraine to the government during the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)*: Abstract Dissertation of doctor of sciences (history): 07.00.01. Kyiv. (in Ukr.)
33. Georgizov, H.M. (2014). The peasantry is a natural form of civilization. In: *The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific papers following the theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013* (pp. 30–38). Cherkasy (in Ukr.)
34. Yakimansky, V.A. (1924). *To the results of the agrarian revolution in Ukraine according to the questionnaire survey of 1922*. Kharkov. (in Russ.)
35. Ternyuchenko, A. (1922). Next tasks of socialist land management in Kyiv region. *Zhurnal Kyivskoho hubernskoho ekonomicheskoho soveshchanyia [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, 2–4, 3–10. (in Russ.)
36. Korngold, B. (1922). To the question of peasant land use. *Zhurnal Kyivskoho hubernskoho ekonomicheskoho soveshchanyia [Journal of the Kiev provincial economic meeting]*, November, 15–16. (in Russ.)
37. Pomalenkyi, F. (1928). The main points of land management and land use. *Ukrainskyi zemlevporiadnyk [Ukrainian land surveyor]*, 1, 1–5. (in Ukr.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

SOCIO-ECONOMIC “PROGRAM” OF THE PEASANT REVOLUTION IN NADDNIPRAINSKAUKRAINE: CULTURAL AND ECONOMIC FOUNDATIONS, FORM OF EXISTENCE AND CONTENT (BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Abstract. Introduction. *In recent decades, among the approaches to the explanation of the revolutionary events of the beginning of the 20th century the concept of peasant revolution is used in Ukraine. The essence of the concept consists in seeing the political behavior of the peasantry of the specified period as self-active and not subject to the control of other social forces and political parties. Among the problems developed by supporters of this concept is the problem of the content of the social consciousness of Ukrainian peasants, which determined the independence of their revolutionary behavior.*

Purpose of the articles is to reveal the historical and cultural basis of the Ukrainian peasantry's vision of the main problems of socio-economic life and the formation of the peasant version of the optimal economic system and ways to achieve the latter.

Results. *The Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century was not monolithic in terms of cultural outlook. However, in general, it adhered to ancient values, led a traditional way of life. Historically long-standing and characteristic of all strata and socio-cultural groups of the peasantry was the belief in one's right to the landowners' land holdings and the determining social significance of one's own labor activity. The peasantry considered landlords' ownership of land illegal and immoral. The reason for this was the historical memory of the ownership of all land by peasants, the developed customary right to land areas, and the belief in the justice of the land being held only by those who cultivate it with physical labor for sustenance. Such mass ideas were the cultural and ideological basis of the political behavior of Ukrainian peasants at the beginning of the 20th century, which resulted in the phenomenon of the peasant revolution. The program of actions of this revolution became the solution of the agrarian question by force, and the transfer of landlord estates to the peasantry. The removal of large landowners from the socio-economic life gave the thoughts and actions of the peasant masses a revolutionary character.*

The “program” of socio-economic transformations developed among uneducated farmers turned out to be suitable for implementation in practice. It was carried out by the peasants themselves on the basis of their economic and ethical ideas and social and political activity.

Originality. *A special study of the formation and form of existence and content of peasant aspirations regarding the transfer of landlord land holdings into the possession of peasants was conducted. The issue of the general peasant character of the belief in the illegality of landlord ownership of land and the desire of all strata of the peasantry to seize it has been updated. It was shown that peasant claims to landed estates are the product of a long historical development, recording in the social memory of peasant ownership of land holdings.*

Conclusion. *Program principles of the peasant revolution of the beginning of the 20th century arose as a result of the spontaneous mobilization in the historical memory of the most essential elements of the peasants' social experience, connected with the provision of livelihood and traditional legal relations. The “program” of the peasant revolution included beliefs about the peasants' right to land, substantiation of the morality of their claims, and ideas about the fair distribution of landed property and the forceful means of achieving the latter. The objective basis for the formation of such beliefs was the impossibility of improving one's position, except by increasing the area of land use. However, such a “program” of the revolution was objectively aimed at preserving the peasant as an independent economic entity, and potentially opened the way to modernization and commodity production.*

Key words: *peasantry, peasant revolution, program, Dnipro Ukraine, beginning of the 20th century*

Одержано редакцією 21.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022